

Rafał Czachor

"Россия нулевых : политическая культура, историческая память, повседневная жизнь", Борис Дубин, Москва 2011 : [recenzja]

Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego nr 2, 131-139

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rafał Czachor

Борис Дубин, *Россия нулевых: политическая культура, историческая память, повседневная жизнь*, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Москва 2011, стр. 391.

Pierwsza dekada XXI wieku była dla Federacji Rosyjskiej okresem przełomowym. W 2001 roku minęło 10 lat od rozpadu Związku Radzieckiego, spektakularnego wydarzenia, które istotnie wpłynęło na międzynarodową rolę Rosji, a może przede wszystkim na rosyjski system społeczny i polityczny. Tych pierwszych 10 lat niepodległości było dla Federacji Rosyjskiej trudnym okresem odnajdywania się w nowych warunkach geopolitycznych oraz rekonstrukcji tożsamości, wypracowywania nowych mechanizmów społecznych. Objęcie w 2000 roku prezydentury przez Władimira Putina stało się w tym kontekście wydarzeniem znamionym. Rosyjską scenę polityczną szybko zdominował wyrazisty i zdecydowany lider, wprost deklarujący wolę odbudowy międzynarodowego prestiżu Rosji oraz zajęcia przez nią miejsca wśród światowych potęg. Pojawienie się Putina istotnie wpłynęło na życie polityczne państwa oraz kierunek rozwoju społeczeństwa, jednocześnie obecny rosyjski prezydent pojawił się na scenie państwowej jako odpowiedź na nagromadzone zapotrzebowanie społeczne. Zatem Putin zarówno wpłynął na procesy rosyjskiej transformacji, jak i był ich dzieckiem – społeczeństwo znalazło w nim ucieleśnienie skumulowanych w okresie rządów Jelcyina potrzeb i tęsknoty za silnym państwem. W rezultacie można stwierdzić, iż po 2000 roku społeczeństwo rosyjskie w sferze aksjologicznej zaczęło się odbudowywać, mniej lub bardziej zbliżając się do wypracowywanego na przestrzeni dziejów modelu funkcjonowania. Jednocześnie jest to już odmienna Rosja niż ta w czasach radzieckich czy carskich. Wśród wielu innych zjawisk społecznych można wyraźnie zauważyć, że wartości indywidualne zaczęły dominować nad kolektywnymi. Istnieją zatem obiektywne przesłanki by stwierdzić, iż obecnie Rosja przeżywa nie tylko poważne transformacje polityczne, ale i zmiany społeczne, jakich do tej pory społeczeństwo rosyjskie nie знаło. Jednocześnie zjawiska te są niejedno-

znacznie interpretowane: jak celnie zauważa Władimir Pastuchow, w ciągu ostatniej dekady państwo rosyjskie bardzo się zmieniło – „stało się jakby podmiotem, a jego twórcy szczyłą się stworzeniem *wertykalu* władzy prezydenckiej”, jednak w praktyce „zdecentralizowana samowola”, będąca znakiem charakterystycznym lat 90., została zamieniona „samowolą scentralizowaną”. Nastąpiła interioryzacja chaosu, zawiadnięcie entropią przez państwo. Chaos – zdaniem badacza – stał się powszechną, systemową cechą tak rosyjskiego społeczeństwa, jak i władzy¹. Stwierdzenie to zarówno wskazuje na wciąż trwający proces głębokiej transformacji Rosji, jak i jest swoistym zaproszeniem do pogłębionych studiów nad tymi zjawiskami.

Należy stwierdzić, że rosyjska nauka polityczna ma się dobrze. Regularnie ukazują się wartościowe prace podejmujące wieloaspektowe zagadnienie poruszone w przytoczonym cytacie z artykułu W. Pastuchowa. Zjawiskom zachodzącym w rosyjskim społeczeństwie w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku poświęcona jest godna odnotowania monografia socjologa i filologa, współpracownika uznanego centrum analitycznego Lewada-Centr, Borysa Dubina zatytułowana *Rosja zerowych: kultura polityczna, historyczna pamięć, życie codzienne*. Książka ta stanowi kontynuację i rozszerzenie publikowanych na łamach prasy artykułów Dubina, bazując przede wszystkim na własnych spostrzeżeniach autora oraz analizach prowadzonych przez Lewada-Centr sondaży opinii społecznej. Książka została podzielona na pięć rozdziałów, na łamach których badacz stara się wyłowić i opisać kompleks cech charakteryzujących życie społeczne, polityczne i kulturowe Rosjan, ich oczekiwania oraz zachowania tworzące ogółem rzeczywistość współczesnej Rosji.

Pierwszy rozdział monografii zatytułowany *Miejsce na mapie* stanowi wprowadzenie do tematyki pracy. Autor stwierdza w nim brak zerwania przez społeczeństwo rosyjskie z doświadczeniem komunistycznym oraz niedostatek refleksji, która mogłaby stanowić podstawę do rekonstrukcji ładu społecznego. Zamiast tego samorzutna ewolucja systemu w okresie poradzieckim, charak-

¹ Пастухов В.Б., *Реформа МВД как сублимация политической реформы в России*, „Полис” 2010 nr 6.

teryzująca się utrzymaniem dominującej pozycji dawnej nomenklatury partyjnej, doprowadziła do wykształcenia się sytuacji nazywanej przez Dubina „paktem o braku wzajemnej odpowiedzialności” (s. 16). Społeczeństwo samo rezygnuje z wpływu na władze państwowe, dystansując się od politycznego zaangażowania, z kolei władze swoje zachowanie uzasadniają tym, że w rosyjskich warunkach kierowanie społeczeństwem nie może odbywać się inaczej niż poprzez mechanizmy nakazowo-represyjne. W tym układzie społeczeństwo rosyjskie oraz rządzący są odgradzeni od wpływów zewnętrznych, procesów demokratyzacji. Służy temu utrzymująca się i wspomagana przez władze mitologia wyjątkowości i szczególności losów Rosji – w praktyce legitymizuje ona istniejący *status quo* w systemie społecznym i politycznym państwa. Godny podkreślenia jest również fakt, iż od końca lat 80. nie miały miejsca próby reorganizacji życia społecznego, przejawiające się jego demokratyzacją i odejściem od mechanizmów scentralizowanego zarządzania. Co więcej, pochodzący z czasów radzieckich model legitymizacji władzy oraz okresowej mobilizacji społecznej podtrzymywany jest hasłami o międzynarodowym terroryzmie, politycznym ekstremizmie czy trwaniu niejawniej wojny przeciwko Rosji. W tych warunkach przejawiająca się w sondażach społecznych tęsknota za czasami ZSRR jest w dużym stopniu pokłosiem braku powszechnej świadomości zmian, a dokładniej świadomości tego, że rozpad Związku Radzieckiego jako organizacji polityczno-społecznej przekłada się na obiektywne zmiany w funkcjonowaniu społeczeństwa: wiedząc o rozpadzie ZSRR, Rosjanie wciąż nie wiedzą jak żyć „nie po radziecku”. Jednocześnie autor wyraźnie podkreśla, że utrzymanie popularności konceptu „człowieka radzieckiego” utrudnia zakorzenienie się trendów modernizacyjnych. Sprawia to, iż nieudane są próby konstrukcji nowych symbolicznych podstaw dla integracji społecznej.

W drugim, najobszerniejszym w monografii, rozdziale zatytułowanym *Obrazy przeszłości*, rosyjski badacz porusza problem współczesnej świadomości Rosjan, odwołując się do stanu pamięci historycznej i jej transformacji w ostatnich dekadach. Odnosząc się do dwóch znamiennych wydarzeń konstruujących radziecką tożsamość – rewolucji październikowej i II wojny światowej – autor stwierdza, iż stopniowo tracą one swoją dawną

rolę głównych symbolicznych ogniw spajających naród radziecki. O ile pamięć o ofierze i zwycięstwie w II wojnie światowej jest wciąż bardzo żywa, to miejsce rewolucji październikowej w świadomości kolektywnej Rosjan wypiera kosmiczny lot Gagarina. Zgodnie z tą logiką szczególnie popularnym okresem staje się epoka breżniewowskiego zastoju – wciąż około 50% Rosjan uważa, że w czasie rządów tego polityka ludziom żyło się najlepiej (s. 51). Autor szczegółowo omawia okoliczności i znaczenie konstruowania mitu zwycięstwa ZSRR w II wojnie światowej w okresie rządów Breżniewa oraz tłumaczy przyczyny obecnej popularności tych czasów. Badacz analizuje też z perspektywy społecznej percepcji zjawisk wydarzenia pierwszych lat rosyjskiej niepodległości, w tym zmiany nastrojów – od prodemokratycznych w czasie puczu Janajewa w sierpniu 1991 roku do żądań silnej władzy w rękach jednego polityka na przełomie lat 1993 i 1994. W tych tendencjach znalazło się odbicie zgłaszanych przez społeczeństwo rosyjskie strachów i nadziei, funkcjonujących w „kwadracie punktów orientacyjnych” w postaci radzieckiego neotradycjonalizmu, radzieckiego imperializmu, izolacjonizmu i ksenofobii oraz tendencji wodzowskich (s. 80).

W omawianym rozdziale autor pochyla się również nad zmianami w zbiorowej interpretacji puczu sierpniowego z 1991 roku. Znamienne jest, że początkowo pokonanie puczu postrzegane było jako punkt zwrotny w historii, rozpoczynający zbliżenie Rosji z Zachodem. Jak pokazują badania, w kolejnych latach w reakcji na rozpad ZSRR, stan szoku i kryzysu sprawił, że zaczęły dominować negatywne oceny Zachodu, zachodniej kultury (zjawiska te zauważalne były dla Dubina już w latach 1992-1993). Na przełomie XX i XXI wieku z nieufnością bądź wrogością do Zachodu odnosiło się już 2/3 Rosjan. W warunkach tych, w procesie konstruowania pamięci zbiorowej i tożsamości, zapotrzebowaniem cieszył się koncept „szczególnej drogi rozwoju” oraz ogólnej wyjątkowości Rosji. Nacisk został położony na mitologię przejściowości Rosji, syntezywania pierwiastka wschodniego i zachodniego, a w konsekwencji nastąpiła restauracja i integrowanie do pamięci kolektywnej doświadczenia radzieckiego. Ten nowy, postradziecki w rzeczywistości, obraz głównych wydarzeń XX wieku zawierał początek – rewolucję październikową, szczyt rozwoju – zwycięstwo

w II wojnie światowej, jak i koniec *ordo mundi* – rozpad ZSRR. Unaocznia to fakt, że na przełomie rządów Jelcyna i Putina doszło do swoistego pogodzenia się mas społecznych z tradycją radziecką jako integralną częścią tradycji narodowej. Potwierdzeniem jest zaś coraz bardziej sceptyczna ocena zmian, jakie zaszły w państwie po obaleniu puczu Janajewa, jak i subiektywna ocena własnego zaangażowania po tej czy drugiej stronie konfliktu (z biegiem czasu coraz więcej osób deklaruje poparcie w sierpniu 1991 roku puczystów, bądź zasłania się niepamięcią i dezorientacją w ówczesnym życiu politycznym). Dubin bardzo celnie zauważa, że charakterystyczna dla rosyjskiego życia politycznego II połowy lat 90. była przeciągająca się transformacja dominującej w systemie politycznym grupy reformatorów w kierunku anonimowego „systemu”. O ile Gorbaczow czy Jelcyn, zdaniem autora książki, funkcjonowali w świadomości obywateli w zależności od okresu jako łamiący dotychczasowe oczekiwania i burzyciele dotychczasowego porządku indywidualiści, to postać Putina stała się bardziej integrującym symbolem (a więc bezosobowym) niż łatwą do scharakteryzowania osobą (dowodzi tego najczęściej używane przez respondentów określenie rządów Putina, sprowadzające się do formuły „nic złego nie mogę o nim powiedzieć”).

Rozdział trzeci *Systemy i deficyty odtwarzania* rozpoczyna analiza zmian na rynku medialnym i czytelnictwa w społeczeństwie rosyjskim. Autor konstatuje, że następuje degradacja pluralizmu mediów i spadek zainteresowania wiadomościami, zwiększenie roli państwa w środkach masowego przekazu przy zasadniczej bierności obywateli. Rozpatrując stan społeczeństwa rosyjskiego poprzez pryzmat systemu komunikacji masowej wewnątrz niego, Dubin dochodzi do wniosku, iż zachodzi proces „umasowienia bez modernizacji” (s. 175). W rozdziale tym, mającym dość luźny i jednak niespójny charakter, autor porusza problem kondycji rosyjskiego szkolnictwa wyższego – konstatując, że rosyjskie szkoły wyższe odgradzają się od współczesności i podobnie jak rosyjskie społeczeństwo i jego wiodące grupy oponują nowoczesności (s. 185) – a także zmiany w preferencjach odbiorców mediów, zauważając ogólny spadek popularności programów ambitnych na rzecz niewymagającej intelektualnego wysiłku rozrywki. Zjawiska te, zdaniem rosyjskiego socjologa, pozwalają na

zaszczepienie i ugruntowanie radzieckiego pierwiastka w świadomości obywateli jako integralnej części ich spuścizny oraz dezintegrację kolektywnego wyobrażenia o niedawnej przeszłości, wyrzucenie na jego margines takich zjawisk jak *pierestrojka*, reformy lat 90. i aktywność demokratów.

Czwarty rozdział pracy *Konstrukcja władzy, konstrukcja społeczeństwa* rozpoczyna konstatacja istnienia trzech głównych tendencji w obecnym społeczeństwie rosyjskim: narastający izolacjonizm i ksenofobia, rezygnacja ze zmian, zaakceptowanie istniejącego stanu społecznego, przyjmowanie roli zdystansowanego obserwatora od wydarzeń społecznych, unikanie odpowiedzialności (s. 235). Rozwijając tę tezę badacz stwierdza m.in. postępującą ceremonializację polityki, będącą dość naturalną konsekwencją społecznego eskapizmu. W ramach tych zjawisk można wyróżnić zarówno petryfikowanie przekonania o bezalternatywności rządów prezydenta, przeniesienie ciężaru pamięci zbiorowej na okres breżniewowski, utożsamiany ze „złotym wiekiem”, jak i media tyzację, pod którą Dubin rozumie powtarzalność i rytualizację zjawisk politycznych z jednej strony oraz zdystansowaną pozycję obywateli („społeczeństwo obserwatorów”) z drugiej. Zaprezentowaną tezę badacz rozwija na przykładzie rytualnych obchodów rocznic zakończenia II wojny światowej. Kolejną tezę, o imitacyjnym charakterze rosyjskiej mocarstwowości, autor omawia, odwołując się do stwierdzenia, że w Rosji mamy do czynienia z „umasowieniem społeczeństwa bez modernizacji jego podstawowych instytucji” (s. 246). Społeczeństwo, w swojej organizacji, kulturze politycznej, zostało sprowadzone do modelu społeczeństwa przednowoczesnego, będącego niezróżnicowaną i chaotyczną masą. Społeczne poczucie braku perspektyw oraz rosnące (pod wpływem celowej polityki) poczucie izolacji od świata zewnętrznego jest w tym kontekście oceniane jako główne efekty procesu politycznego ostatnich lat. Najdobitniej przejawia się to we wzroście przekonania o zagrożeniu Rosji oraz w popularności hasła „Rosja dla Rosjan”. Jak podkreśla Dubin, najostrzejsze problemy współczesnego społeczeństwa rosyjskiego związane są z fenomenem długotrwałego, wciąż niezakończonego i spowalnianego rozpadu poprzedniego scentralizowanego i kontrolowanego przez państwo systemu społecznego. Proces ten przejawia się na kilku

plaszczynach, w tym w rozpadzie więzi międzyludzkich, zachowaniu kluczowej roli państwa w procesach komunikacji, co stawia obywateli w pozycji proszących petentów oraz istnieniu odgórnie sterowanych rytuałów integracji społecznej, które przekształcają obywateli w biernych obserwatorów, przedmioty polityki. W konsekwencji społeczeństwo rosyjskie wciąż cechuje się prostotą (jednowymiarowością), zamknięciem oraz orientacją paternalistyczną, sprawiającą, że jest ono „wspólnotą podopiecznych” (s. 253). Teza ta w swoim wydźwięku wskazuje, że w Rosji wciąż utrzymuje się kompleks społecznej dysfunkcjonalności określany popularnym pojęciem *homo sovieticus*.

W rozdziale tym autor porusza również problem zaufania obywateli Rosji do instytucji państwowych i społecznych, tytułując go *Brak zaufania jako strategia przetrwania*. Dubin pisze, że fragmentacja społeczna wzmacniana jest brakiem powszechnego zaufania do tychże instytucji, a zwłaszcza związanych ze współczesną demokracją, jak parlament czy partie polityczne. Obserwowany jest przy tym zamknięty krąg braku zaufania: brak społecznego poparcia osłabia siłę tych instytucji, a to z kolei potęguje brak zaufania. Charakterystyczne, że jedynymi instytucjami rosyjskiego życia społecznymi, które w pewnym stopniu zachowują autorytet i zaufanie są najmniej zreformowane i najbardziej konserwatywne: armia i cerkiew prawosławna. Badacz podkreśla, że rozumienie kategorii zaufania w rosyjskich warunkach też jest szczególne: nie mamy tu do czynienia z systemem zaufania (zgodnie z terminologią Niklasa Luhmanna), będącym jednym z fundamentów systemu społecznego, lecz poddaniem się, akceptacją woli i poglądów danej instytucji. Unaocznia to fakt, iż wciąż 72% Rosjan twierdzi, że nie ma wpływu na państwowe procesy decyzyjne, a 80% sądzi, że nie ma żadnego wpływu na polityczne i gospodarcze życie państwa (s. 296).

Słusznie rosyjski badacz zaznacza, że rozwój Internetu niewiele wnosi do procesu transformacji społeczeństwa Rosji: co prawda Rosjanie obecnie funkcjonują w sieciach dwóch typów – starej sieci rodzinnej, znajomych oraz w nowej, komputerowej sieci wirtualnej – jednak w praktyce dotychczasowe więzi społeczne dzięki narzędziom teleinformatycznym nie przechodzą na jakościowo nowy poziom. Słowem Internet został zaadaptowany przez

dotychczasowe instytucje (s. 300). Fakt ten jest godny podkreślenia ze względu na nadzieje, jakie pokłada się w możliwościach wykorzystania Internetu w celu oddolnej mobilizacji społecznej (kraje arabskie w czasie tzw. „wiosny”, Rosja w 2012 roku) i rzeczywistym braku długotrwałych demokratycznych efektów takiej wirtualnej „ruchawki”.

W ostatnim rozdziale *Antropologia zwykłości* autor w stosunkowo swobodnej formie porusza omawianą w pracy problematykę, odnosząc się m.in. do konsekwencji atomizacji i rozbitcia współczesnego społeczeństwa rosyjskiego. Będące w istocie oddzielnymi esejami, krótkie podrozdziały przynoszą niekiedy zaskakujące wnioski poczynione przez Dubina (np. dotyczące organizacji moskiewskiego metra). Zasadniczo jednak badacz skłania się ku znanemu już wnioskowi – jeśli nie dojdzie do skrajnego pogorszenia sytuacji materialnej Rosjan, to nie należy oczekiwać poważniejszych zmian społecznych. Toczące się w systemie społecznym procesy opierają się na mechanizmie adaptacji, nie naruszając zasadniczej (niezmiennej) logiki.

Jak deklaruje sam autor, jego praca powstała poprzez kompilację wcześniejszych publikacji i wystąpień, wzbogacanych i uzupełnianych nowszymi przemyśleniami. Niestety, większość komentarzy dowołuje się do danych empirycznych z lat 2004-2005. Sprawia to, że obraz pierwszej dekady XXI wieku (okres deklarowany w tytule monografii) jest z pewnością niepełny, tym bardziej, że w ograniczonym stopniu odnosi się do zjawisk społecznych, które miały w miejsce w ciągu drugiej kadencji Putina oraz prezydentury Dmitrija Miedwiediewa. Mimo powyższego mankamentu, praca Dubina jest udaną próbą opisanego zjawisk społecznych we współczesnej Rosji, które toczą się w rozedrganej i wciąż niepewnej rzeczywistości. Podkreślić przede wszystkim należy celność i odkrywczosć przedstawianych przez autora tez.

Jak wiadomo, zmiany systemu politycznego są najczęściej pokłosiem zmian zachodzących w systemie społecznym. W przypadku Rosji dynamicznemu rozwojowi sytuacji politycznej od czasów *pierstrojki* towarzyszyły zmiany społeczne o niższym stopniu intensywności. W tym wypadku zmiany polityczne w pewnym stopniu wyprzedziły zmiany społeczne. Porządkująca wiedzę oraz w interesujący sposób komentująca proces rozwoju systemu

społecznego i politycznego Rosji po upadku ZSRR monografia Borysa Dubina jest cennym uzupełnieniem badań nad przemianami w Europie Wschodniej.